

The Holy See

APOSTOLSKA SPODBUDA

**HVALITE BOGA
LAUDATE DEUM**

**SVETEGA OČETA
FRANČIŠKA**

**VSEM LJUDEM DOBRE VOLJE
O PODNEBNI KRIZI**

1. »Hvalite Boga za vse njegove stvaritve.« To je bilo vabilo, ki ga je sveti Frančišek Asiški podal s svojim življenjem, svojimi pesmimi in svojimi dejanji. Na ta način je povzel pobudo svetopisemskih psalmov in prikazal Jezusovo občutljivost do Očetovih stvaritev: »Poučite se od lilij na polju, kako rastejo. Ne trudijo se in ne predejo, a povem vam, še Salomon v vsem svojem sijaju ni bil oblečen kakor katera izmed njih« (Mt 6,28-29). »Ali ne prodajajo pet vrabcev za dva novčiča? In vendar niti eden izmed njih ni pozabljen pred Bogom« (Lk 12,6). Kako naj ne bi občudovali Jezusove nežnosti do vseh tistih, ki nas spremljajo na naši poti?

2. Od objave okrožnice *Hvaljen, moj Gospod* je minilo že osem let. Takrat sem z vsemi vami, bratje in sestre našega trpečega planeta, želel deliti svojo bolečo zaskrbljenost za naš skupni dom. Toda z minevanjem časa se zavedam, da se ne odzivamo dovolj, saj svet, ki nas sprejema, propada in se morda približuje prelomni točki. Poleg te možnosti pa ni dvoma, da bo vpliv podnebnih sprememb za vedno spremenil življenje mnogih oseb in družin. Posledice bomo čutili na področju zdravja, dela, dostopa do virov, stanovanj, prisilnih migracij in na drugih področjih.

3. Gre za globalni družbeni problem, ki je tesno povezan z dostojanstvom človeškega življenja. Škofje iz Združenih držav Amerike so zelo dobro izrazili pomen naše družbene skrbi glede podnebnih sprememb, ki presega zgolj ekološki pristop, ker »sta naša skrb za bližnjega in naša skrb za zemljo tesno povezani. Podnebne spremembe so eden glavnih izzivov, s katerimi se

morata družba in globalna skupnost soočiti. Zaradi učinkov podnebnih sprememb trpijo najranljivejši ljudje tako v domovini kot po svetu.« [1] Z nekaj besedami so to povedali tudi škofje, ki so bili navzoči na Sinodi za Amazonijo: »Napadi na naravo vplivajo na življenje prebivalstva.« [2] Da bi z vso močjo poudarili, da ne gre za sekundarno ali ideološko vprašanje, ampak za dramo, ki škoduje vsem, so afriški škofje izjavili, da podnebne spremembe opozarjajo na »osupljiv primer strukturnega greha«. [3]

4. Razmišljanja in podatki, ki so nam na voljo po zadnjih osmih letih, nam omogočajo, da opišemo in dopolnimo to, kar smo trdili pred nekaj časa. Zaradi tega, ker situacija postaja še bolj neodložljiva, sem želel z vami podeliti te strani.

1. Globalna podnebna kriza

5. Ne glede na to, da se skuša zanikati, prikrivati, skrivati ali relativizirati znamenja podnebnih sprememb, so ta znamenja tukaj in so vedno očitnejša. Nihče ne more ignorirati, da smo bili v zadnjih letih priča ekstremnim pojavom izjemne vročine, suše in drugim tožbam zemlje, ki so samo nekateri otipljivi izrazi tihe bolezni, ki je prizadela vse nas. Res je, da vseh katastrof ne moremo pripisati globalnim podnebnim spremembam. Kljub temu pa je preverljivo, da nekatere spremembe, ki jih je povzročil človek, očitno povečajo možnost ekstremnih pojavov, ki so pogostejši in silovitejši. Vemo torej, da se vedno, ko se globalna temperatura poveča za 0,5 °C, na nekaterih področjih poveča tudi silovitost in pogostost močnih deževij in poplav, drugod hudih suš, v nekaterih pokrajinah prihaja do ekstremne vročine, spet drugod pa do močnega sneženja. [4] Kaj bi se zgodilo v primeru povečanja globalne temperature za 1,5 °C, ki se mu približujemo, ko pa smo že do sedaj nekajkrat letno lahko imeli vročinske valove? Ti vročinski valovi bodo pogostejši in silovitejši. Če bomo presegli 2 °C, se bodo grenlandski ledeniki in ledeniki velikega dela Antarktike popolnoma stopili, [5] kar bo imelo velikanske in zelo težke posledice za vse.

Odpor in zmeda

6. V zadnjih letih so nekateri ljudje poskušali zmanjšati pomen teh opazanj. Navajajo domnevno znanstvene podatke, kot je na primer dejstvo, da so na planetu vedno bila obdobja ohlajanja in segrevanja. Pozabijo pa omeniti drugo pomembno dejstvo, da smo zdaj priča nenavadni pospešitvi segrevanja, ki se odvija s takšno hitrostjo, da zadošča ena sama generacija – ne stoletja ali tisočletja –, da se to opazi. Človek lahko v obdobju svojega življenja z lahkoto opazi višanje morske gladine in taljenje ledenikov. Čez nekaj let bodo zaradi teh dogodkov verjetno številni prebivalci morali prestaviti svoje hiše.

7. Da bi osmešili tiste, ki govorijo o globalnem segrevanju, se zatekajo k argumentu, da pogosto prihaja tudi do izrednega mraza. Pozablja se, da so ti in drugi izredni simptomi samo alternativni izrazi iste stvari, globalnega neravnovesja, ki ga povzroča segrevanje planeta. Suše in povodnji, izsušitve jezer in prebivalstvo, ki ga odnašajo cunamiji ali poplave, imajo navsezadnje isti izvor. Po

drugi strani pa, če govorimo o globalnem pojavu, tega ne smemo zamenjevati s prehodnimi in spremenljivimi pojavi, ki se jih večinoma lahko razloži z lokalnimi dejavniki.

8. Pomanjkanje informacij vodi k temu, da velike podnebne projekcije, ki obsegajo dolga obdobja – govorimo vsaj o desetletjih –, istovetimo z vremenskimi napovedmi, ki lahko zajamejo največ kakšen teden. Ko govorimo o podnebnih spremembah, imamo v mislih globalno stvarnost – s stalnimi lokalnimi odstopanji –, ki traja več desetletij.

9. Najdejo se tudi taki, ki želijo poenostavitvi stvarnost, in zato obtožujejo revne, da imajo preveč otrok, ter poskušajo problem rešiti tako, da pohablajo ženske v manj razvitih državah. Kot običajno se zdi, da je to krivda revnih. Toda v resnici je tako, da majhen odstotek bogatega svetovnega prebivalstva onesnažuje bolj kot 50 % revnejšega prebivalstva, in da so izpusti po prebivalcu v bogatejših državah veliko večji kot v revnejših. [6] Kako naj pozabimo, da je Afrika, v kateri prebiva več kot polovica najbolj revnih ljudi na svetu, odgovorna samo za zelo majhen delež izpustov v zgodovini?

10. Pogosto pravijo tudi, da bodo prizadevanja za blaženje klimatskih sprememb, s katerimi se zmanjšuje uporaba fosilnih goriv in se razvija oblike čistejših energije, pripeljala do zmanjšanja delovnih mest. Dogaja se, da milijoni ljudi izgubljajo delo zaradi različnih posledic podnebnih sprememb; višanje morske gladine, suše in številni drugi pojavi, ki so prizadeli planet, so mnoge ljudi potisnili v težave. Po drugi strani je lahko prehod k obnovljivim oblikam energije, ki je dobro voden, in tudi prizadevanja za prilagajanje na škodo, ki so jo povzročile podnebne spremembe, priložnost za številna delovna mesta na različnih področjih. Zato je nujno, da se politiki in podjetniki takoj pričnejo ukvarjati s tem.

Človeški vzroki

11. Ne moremo dvomiti o človeškem – »antropičnem« – izvoru podnebnih sprememb. Poglejmo, zakaj. Koncentracija toplogrednih plinov v ozračju, ki povzročajo globalno segrevanje, je bila do konca 19. stoletja stabilna, in sicer pod 300 na milijon delcev po prostornini. Toda sredi tistega stoletja so se izpusti sočasno z industrijskim razvojem pričeli dvigati. V zadnjih petdesetih letih je naraščanje doživelo velik pospešek, kar potrjuje observatorij Mauna Loa, ki od leta 1958 izvaja dnevne meritve ogljikovega dioksida. Ko sem pisal *Hvaljen, moj Gospod*, smo dosegli najvišjo zgodovinsko vrednost – 400 delcev na milijon –, junija 2023 pa že 423 delcev na milijon. [7] Več kot 42 % skupnih neto izpustov od leta 1850 naprej je nastalo po letu 1990. [8]

12. Istočasno opažamo, da se temperatura v zadnjih petdesetih letih viša z nezaslišano hitrostjo, ki ji v preteklih dva tisoč letih nismo bili priča. V tem obdobju je bila tendenca segrevanje za 0,15 °C na desetletje, kar je dvojna vrednost v primerjavi z dogajanjem v zadnjih 150 letih. Od leta 1850 do danes se je globalna temperatura dvignila za 1,1 °C. To je pojav, ki se še posebej krepi na polarnih območjih. Možno je, da bomo s to hitrostjo v desetih letih dosegli najvišjo želeno globalno

mejo 1,5 °C. [9] Povišanju nismo priča samo na zemeljskem površju, ampak tudi nekaj kilometrov visoko v ozračju, na površini oceanov in celo več sto metrov pod gladino. To je povzročilo tudi povečanje zakisljevanja morij in zmanjševanje ravni kisika v njih. Ledeniki se krčijo, snežna odeja se tanjša, gladina morja pa se nenehno dviga. [10]

13. Ni mogoče prikriti hkratnosti teh globalnih podnebnih pojavov skupaj s pospešeno rastjo izpustov toplogrednih plinov predvsem od sredine 20. stoletja naprej. Velika večina znanstvenikov, ki proučujejo podnebje, podpira to povezavo in samo majhen odstotek med njimi skuša to očitnost zanikati. Na žalost podnebna kriza ni ravno vprašanje, ki bi zanimalo velike gospodarske sile, ki skrbijo za to, da dosežejo največji dobiček ob najmanjših stroških in v najkrajšem možnem času.

14. Zaradi določenih prezirljivih in nerazumnih mnenj, ki jih opažam tudi znotraj Katoliške Cerkve, čutim dolžnost, da podam ta pojasnila, ki se lahko zdijo očitna. Vendar ne moremo več dvomiti, da je razlog za nenavadno hitrost tako nevarnih sprememb očitno dejstvo: velikanski razvoj, ki je povezan z nebrzdanim človeškim poseganjem v naravo v zadnjih dveh stoletjih. Naravni dejavniki, ki običajno povzročajo segrevanje, kot so vulkanski izbruhi in drugo, ne zadoščajo, da bi z njimi pojasnili razsežnost in hitrost sprememb v zadnjih desetletjih. [11] Rasti povprečnih temperatur površja ne moremo razložiti brez učinka povečanja toplogrednih plinov.

Škoda in tveganja

15. Nekateri učinki te podnebne krize, kot so povišanje globalne temperature oceanov, zakisljevanje in zmanjšanje kisika, so nepovratni že za vsaj nekaj sto let. Oceanske vode imajo termalno inercijo, zaradi česar bodo potrebna stoletja, da se bosta temperatura in slanost normalizirali. To vpliva na preživetje številnih vrst in je eno od mnogih znamenj, da druga bitja tega sveta niso več naši sopotniki, marveč so postala naše žrtve.

16. Enako velja za proces, ki vodi h krčenju kontinentalnih ledenikov. Izginjanje polov je za nekaj sto let nepovratno. Glede podnebja lahko rečemo, da obstajajo dejavniki, ki vztrajajo še dolgo neodvisno od dogodkov, ki so jih sprožili. Zaradi tega ne moremo več zaustaviti ogromne škode, ki smo jo povzročili. Imamo le še toliko časa, da preprečimo še bolj usodno škodo.

17. Nekatero apokaliptično oceno se pogosto zdijo nerazumne ali nezadostno utemeljene. To nas ne bi smelo voditi k podcenjevanju realne možnosti, da dosežemo kritično točko. Majhne spremembe lahko zaradi vztrajnostnih dejavnikov povzročijo večje, nepričakovane in morda že nepovratne spremembe. To bi se končalo tako, da bi se sprožilo zaporedje dogodkov z učinkom snežene kepe. V tem primeru smo vedno prepozni, saj nobeno posredovanje ne more ustaviti že začetega procesa. Od tam ni poti nazaj. Ne moremo z gotovostjo trditi, da se bo to v trenutnih pogojih zgodilo. Vendar je ob upoštevanju pojavov, ki se že dogajajo in ki povzročajo občutljivost podnebja, kot so taljenje ledenikov, spremembe oceanskih tokov, izsekavanje tropskih deževnih gozdov in taljenje permafrosta v Rusiji, gotovo, da za to obstaja možnost. [12]

18. Nujen je torej širši pogled, ki nam bo omogočil ne samo presenečenje nad čudesi napredka, ampak tudi to, da bomo pozorni na druge učinke, ki si jih pred stoletjem verjetno niso mogli niti predstavljati. Od nas se ne zahteva nič več kot določena odgovornost za dediščino, ki jo bomo zapustili po odhodu s tega sveta.

19. Končno lahko dodamo, da je pandemija covida-19 potrdila tesno povezanost človeškega življenja z življenjem drugih živih bitij in z okoljem. Posebej pa je potrdila, da to, kar se zgodi na kateremkoli delu sveta, vpliva na celoten planet. To mi omogoča, da poudarim dve prepričanju, pri katerih bom vztrajal do onemoglosti: »Vse je medsebojno povezano« in »Nihče se ne more rešiti sam.«

2. Rastoča tehnokratska paradigma

20. V *Hvaljen, moj Gospod* sem podal kratko razlago tehnokratske paradigme, ki je temeljna za trenutni proces propadanja okolja. Gre za »dojemanje sveta in človekovega delovanja, ki je izmaličeno in v tolikšnem nasprotju z resničnostjo, da jo uniči«. [13] V bistvu obstaja v tem, da razmišljamo tako, »kakor da bi stvarnost, blaginja in resnica samodejno klile iz same moči tehnologije in gospodarstva«. [14] Logična posledica je dejstvo, da je »od tod le korak do zamisli o neskončni ali neomejeni rasti, ki je tako navdušila ekonomiste ter finančne in tehnološke teoretike«. [15]

21. V zadnjih letih smo lahko potrdili to oceno in bili hkrati priče novemu napredovanju takšne paradigme. Umetna inteligenca in nedavni tehnološki razvoj sta utemeljena na ideji človeka brez mej, čigar sposobnosti in zmožnosti bi zaradi tehnologije lahko razširili do neskončnosti. Tako se tehnološka paradigma strahotno hrani sama s sabo.

22. Nujni naravni viri za tehnologijo, kot so litij, silicij in številni drugi, seveda niso neomejeni, a največji problem je ideologija, ki je osnova obsedenosti: povečati onkraj predstavljivega moč človeka, ki vidi podčloveško stvarnost zgolj kot vir, ki mu služi. Vse, kar obstaja, preneha biti dar, ki ga je treba spoštovati, ceniti in zanj skrbeti, in postane suženj oziroma žrtev vsakršne kaprice človeškega uma in njegovih sposobnosti.

23. Srhljivo je, ko se zavemo, da sposobnosti, ki jih tehnologija poveča, dajo »tistim, ki imajo znanje in predvsem gospodarsko moč za njeno izkoriščanje, prepričljivo prevlado nad človeškim rodом in vsem svetom. Človeštvo ni še nikoli imelo tolikšne oblasti nad samim seboj in nič nam ne jamči, da jo bo uporabljalo za dobro, posebno če upoštevamo, kako to dela. [...] V čigavih rokah je in v kakšnih lahko konča tolikšna oblast? Strašno je, da z njo razpolaga majhen del človeštva.« [16]

Razmislimo o svojem ravnanju z oblastjo

24. Vsako povečanje moči ni napredek za človeštvo. Zadošča, da pomislimo na »občudovanja vredne« tehnologije, ki so jih uporabili za zdesetkanje prebivalstva, metanje jedrskih bomb, uničenje etničnih skupin. V zgodovini so bili trenutki, v katerih nam občudovanje napredka ni dopuščalo, da bi videli grozo njegovih posledic. Toda to tveganje je vedno navzoče, »ker neizmerne tehnološkega napredka ni spremljalo oblikovanje človeka glede odgovornosti, vrednot in vesti. [...] V tem smislu je (človek) gol in izpostavljen svoji lastni oblasti, ki se nenadzorovano povečuje, ne da bi imel orodja za njeno nadzorovanje. Na razpolago ima morda površne mehanizme, a lahko trdimo, da mu manjkajo ustrezno trdna etika, kultura in duhovnost, ki bi ga resnično omejile in obdržale v mejah samoobvladovanja.« [17] Ni čudno, da je tako velika moč v takšnih rokah sposobna uničiti življenje, medtem ko nas lastna miselna matrika tehnokratske paradigme slepi in nam ne dopušča, da bi zaznali ta zelo resen problem današnjega človeštva.

25. V nasprotju s to tehnokratsko paradigmo trdimo, da svet, ki nas obdaja, ni predmet izkoriščanja, čezmerne uporabe in neomejenih ambicij. Ne moremo niti reči, da je narava zgolj »okvir«, v katerem razvijamo svoje življenje in svoje načrte, ker "smo v naravo vključeni, smo njen del in smo z njo prežeti", [18] tako da »o svetu ne premišljujemo od zunaj, temveč od znotraj«. [19]

26. To izključuje idejo, da je človek tujec, zunanji dejavnik, ki je sposoben okolju samo škoditi. Moramo ga obravnavati kot del narave. Človekovo življenje, razumnost in svoboda so vključeni v naravo, ki bogati naš planet, in so del njenih notranjih sil in njenega ravnovesja.

27. Zato je zdravo okolje tudi plod človekove interakcije z okoljem, kot to velja za staroselske kulture in kot se je to tekom stoletij dogajalo na različnih območjih Zemlje. Človeške skupnosti so pogosto »ustvarjale« okolje, [20] ga na nek način preoblikovale, ne da bi ga uničile ali ga izpostavile nevarnosti. Danes je velik problem dejstvo, da je tehnokratska paradigma uničila ta zdrav in harmoničen odnos. Kljub temu pa nujnega preseganja te tako škodljive in uničujoče paradigme ne bomo dosegli z zanikanjem človeškega bitja, ker jo je mogoče preseči le z interakcijo naravnih sistemov »z družbenimi«. [21]

28. Vsi moramo ponovno razmisliti o vprašanju človeške moči, o njenem pomenu in o njenih mejah. Naša moč se je namreč v le nekaj desetletjih bliskovito povečala. Dosegli smo impresiven in presenetljiv tehnološki napredek, ne da bi opazili, da smo hkrati postali izjemno nevarni, da smo postali sposobni ogroziti življenja številnih bitij in svoje lastno preživetje. Danes lahko s Solovjovom ironično rečemo: »Tako napreden čas, ki mu je očitno pripadla tudi vloga konca časov.« [22] Da bi pravočasno priznali, da se naša moč in napredek, ki ga povzročamo, obračata proti nam samim, sta potrebni jasnost in iskrenost. [23]

Etično želo

29. Etični propad resnične moči prikrivajo marketing in lažne informacije; to sta mehanizma, ki

koristita tistim, ki imajo večje vire za vpliv na javno mnenje. Ko razmišljajo, da bi začeli z načrtom, ki bo imel močan negativen vpliv na okolje in velik učinek onesnaževanja, s pomočjo teh mehanizmov preslepijo prebivalce danega območja. Govorijo jim o lokalnem napredku, ki ga lahko ustvarijo, ali o gospodarskih in zaposlitvenih priložnostih ter o možnostih človeškega napredka, ki ga bo ta načrt imel za njihove otroke. Dejansko pa jih v resnici ne zanima prihodnost teh ljudi, zato jim ne povedo jasno, da bo po takšnem načrtu zemlja uničena, da bodo pogoji za življenje in razvoj veliko bolj neugodni, da bo tisto območje bolj neprimerno za naselitev, da bo brez življenja, brez radosti sobivanja in brez upanja, da ne govorimo o globalni škodi, ki bo prizadela mnoge druge.

30. Dovolj je, da pomislimo na kratkotrajno navdušenje nad denarjem, ki so ga v nekem kraju prejeli v zameno za deponijo strupenih odpadkov. Hiša, ki so jo kupili s tem denarjem, se je zaradi bolezni, ki so se pojavile, spremenila v grob. Tega ne govorim na podlagi pretirane domišljije, temveč izhajam iz dejstev, ki smo jih doživeli. Lahko bi rekli, da gre za skrajni primer, vendar ne moremo govoriti o »manjši« škodi, ker je ravno vsota mnogih škod, ki se štejejo za sprejemljive, tista, ki nas je pripeljala v položaj, v katerem se nahajamo zdaj.

31. Takšen položaj ni povezan samo s fiziko ali biologijo, ampak tudi z gospodarstvom in našim načinom razmišljanja o njem. Logika največjega dobička za najmanjši strošek, ki je preoblečena v razumnost, napredek in iluzorne obljube, onemogočajo kakršnokoli iskreno skrb za skupni dom in kakršnokoli pozornost do tistih, ki so izločeni iz družbe. V zadnjih letih lahko opazamo, da se včasih revni, ki jih zbegajo in očarajo obljube številnih lažnih prerokov, ujamejo v past sveta, ki se ne gradi za njih.

32. O tako imenovani »meritokraciji« so se razvile napačne ideje. Meritokracija je postala nekakšna »zaslužena« človeška moč, ki ji mora biti vse podrejeno. Gre za vladanje tistih, ki so se rodili v boljših pogojih za razvoj. Nekaj je zdrav pristop do vrednote rasti lastnih sposobnosti in do hvalevrednega duha pobude, toda če ne iščemo resnično enakih možnosti, potem meritokracija z lahkoto postane ščit, ki še bolj utrjuje privilegije tiste manjšine, ki ima oblast. Zakaj bi jih pri tej perverzni logiki skrbelo za skupni dom, če pa se počutijo varno zaradi domnevne zaščite gospodarskih virov, ki so jih pridobili s svojo sposobnostjo in svojim prizadevanjem?

33. V vesti in pred otroki, ki bodo plačevali za škodo njihovih dejanj, se nam postavlja vprašanje o smislu: Kakšen je smisel našega življenja? Kakšen je smisel našega bivanja na tem svetu? Kakšen je skratka smisel našega dela in našega prizadevanja?

3. Šibkost mednarodne politike

34. Medtem ko »nam zgodovina daje znamenja, da se vračamo nazaj [...], mora vsaka generacija ponotranjiti boje in zmage prejšnjih rodov ter jih usmeriti k višjim ciljem. To je pot. Dobrega, pa tudi ljubezni, pravičnosti in solidarnosti ne dosežemo enkrat za vselej.« [24] Da bi dosegli trden in

trajen napredek, si dovolim vztrajati pri dejstvu, da »naj imajo prednost večstranski meddržavni sporazumi«. [25]

35. Ne bi bilo primerno, če bi multilateralizem zamenjali z globalno svetovno avtoriteto, ki bi bila osredotočena na eno samo osebo ali elito s preveliko močjo: »Ko govorimo o možnosti vsaj neke vrste svetovne avtoritete, ki bi jo urejalo pravo, to ni nujno neka osebna avtoriteta.« [26] Govorimo predvsem o »učinkovitejših svetovnih organizacijah, ki bi s primerno avtoriteto zagotavljale svetovno skupno dobro, odpravo lakote in revščine ter zaščito temeljnih človekovih pravic«. [27] Gre za to, da morajo imeti dejansko avtoriteto, da bodo »zagotavljale« uresničevanje nekaterih ciljev, ki se jim ni mogoče odpovedati. Tako bi dali življenje multilateralizmu, ki ne bi bil odvisen od spremenljivih političnih okoliščin ali od interesov manjšine in bi imel stalno učinkovitost.

36. Obžalovanja vredno je, da globalne krize niso izkoriščene kot priložnosti za spodbujanje zdravih sprememb, čeprav bi lahko bile. [28] Prav to se je zgodilo v času finančne krize med letoma 2007 in 2008 in se je ponovilo med krizo covid-19. »Zdi se,« namreč, »da so bile dejanske strategije, ki so se postopoma razvile na svetu, osredinjene na več individualizma in manj povezovanja, na več svobode za velike bogataše, ki vedno najdejo stranski izhod.« [29]

Preoblikovanje multilateralizma

37. Zdi se, da je danes bolj kot reševanje starega multilateralizma izziv njegovo preoblikovanje in preustvarjanje v luči novega svetovnega položaja. Vabim vas, da prepoznate, da »številna združenja in organizacije civilne družbe pomagajo blažiti šibkost mednarodne skupnosti: njene hibe pri urejanju zapletenih razmer, njeno premajhno pozornost na temeljne človekove pravice«. [30] Glede tega je Ottawski proces proti uporabi in proti izdelavi protipehotnih min primer, ki kaže, kako je civilna družba s svojimi organizacijami sposobna ustvariti učinkovite dinamike, ki jih OZN ne dosega. Na ta način se načelo subsidiarnosti lahko uporabi tudi na ravni odnosa globalno-lokalno.

38. Globalizacija srednjeročno spodbuja spontano kulturno izmenjavo, večje medsebojno poznavanje in načine integracije ljudi, ki bodo prispevali k multilateralizmu »od spodaj« in ne samo k tistemu, ki ga določajo elite moči. Zahteve, ki izhajajo od spodaj po vsem svetu, kjer si aktivisti iz zelo različnih dežel pomagajo in se medsebojno podpirajo, lahko izvajajo pritisk na dejavnike oblasti. Upajmo, da se bo to zgodilo tudi v primeru podnebne krize. Zato ponovno poudarjam, da »če državljani ne nadzorujejo državne, regionalne in občinske politične moči, tudi nadzor okoljske škode ni mogoč«. [31]

39. Postmoderna kultura je povzročila novo občutljivost v odnosu do tistih, ki so šibkejši in imajo manj oblasti. To je povezano z mojim vztrajanjem v okrožnici *Vsi smo bratje* glede prvenstvenega mesta človeške osebe in glede zaščite njenega dostojanstva neodvisno od vseh okoliščin. To je še en način spodbujanja multilateralizma za rešitev resničnih problemov človeštva na način

prvenstvenega iskanja spoštovanja dostojanstva oseb tako, da bi etika prevladala nad lokalnimi interesi ali interesi, ki so odvisni od okoliščin.

40. Ne gre za to, da bi nadomestili politiko, ker po drugi strani uveljavljajoče se sile postajajo vedno pomembnejše in so dejansko sposobne doseči pomembne rezultate pri reševanju konkretnih problemov, kot so nekatere izmed njih dokazale med pandemijo. Prav dejstvo, da odgovori na probleme lahko pridejo iz katerekoli dežele, pa naj bo še tako majhna, vodi k priznanju multilateralizma kot neizogibne poti.

41. Stara diplomacija, ki je tudi sama v krizi, še naprej kaže svojo pomembnost in potrebnost. Zaenkrat še ni sposobna ustvariti modela diplomatskega multilateralizma, da bi odgovorila na novo podobo sveta, toda če se je sposobna preoblikovati, bo morala biti del rešitve, saj ne moremo zavreči stoletnih izkušenj.

42. Svet postaja tako multipolaren in hkrati tako kompleksen, da potrebujemo drugačen okvir za učinkovito sodelovanje. Ne zadošča, da mislimo na ravnovesje moči, ampak je potrebno tudi, da odgovorimo na nove izzive in z globalnimi mehanizmi odreagiramo na okoljske, zdravstvene, kulturne in družbene izzive predvsem zato, da bomo utrdili spoštovanje temeljnih človekovih pravic, spoštovanje socialnih pravic in skrb za skupni dom. Gre za to, da določimo univerzalna in učinkovita pravila, da bomo z njimi zagotavljali svetovno zaščito.

43. Vse to predpostavlja vzpostavitev novih postopkov procesa odločanja in uzakonitve teh odločitev. Postopek, ki se je vzpostavil pred nekaj desetletji, namreč ni zadosten in se ne zdi učinkovit. V tem kontekstu je potreben prostor za pogovore, posvetovanje, arbitraže, rešitve konfliktov, nadzor in končno za nekakšno večjo »demokratizacijo« na globalni ravni, da bi izrazili in vključili različne situacije. Nič več nam ne bo koristilo podpiranje ustanov, ki ščitijo pravice močnejših, ne da bi skrbele za pravice vseh.

4. Podnebne konference: dosežki in neuspehi

44. Več desetletij se predstavniki več kot 190 držav občasno zbirajo z namenom, da bi obravnavali podnebno vprašanje. Konferenca v Rio de Janeiru je leta 1992 pripeljala do sprejetja *Okvirnega sporazuma Združenih narodov o spremembi podnebja* (UNFCCC). Gre za pogodbo, ki je pričela veljati, ko jo je ratificiralo zadostno število držav pogodbenic, kar se je zgodilo leta 1994. Te države se vsako leto združujejo na konferenci pogodbenic (COP), ki je najvišji organ odločanja. Nekatere konference so bile neuspešne, kot na primer konferenca v Københavnu (2009), medtem ko so druge omogočile pomembne korake, kot na primer COP3 v Kyotu (1997). Dragocen *Kyotski protokol* je kot cilj določil zmanjšanje skupnih izpustov toplogrednih plinov za 5 % glede na leto 1990. Rok za uresničitev je bilo leto 2012, kar pa se očitno ni uresničilo.

45. Vse strani so se poleg tega zavezale, da bodo izvajale prilagoditvene programe za zmanjšanje

učinkov trenutnih podnebnih sprememb. Poleg tega je bila predvidena tudi pomoč za kritje stroškov teh ukrepov v državah v razvoju. Protokol je dejansko pričel veljati leta 2005.

46. Kasneje je bil predlagan mehanizem, ki se nanaša na izgube in škodo, ki so jo povzročile podnebne spremembe. Ta mehanizem bogatejše države prepozna kot glavne odgovorne in si prizadeva, da bi se povrnila škoda zaradi izgub in uničujočih posledic, ki jih povzročajo podnebne spremembe v najranljivejših državah. Ne gre več za financiranje »prilagajanja« teh držav, ampak za povrnitev že povzročene škode. To vprašanje je bilo predmet pomembnih razprav na različnih srečanjih COP.

47. Srečanje COP21 v Parizu (leta 2015) je bilo pomenljiv trenutek, ker je pripeljalo do sporazuma, ki je vključil vse. Glede na to, da cilji, o katerih so se dogovorili na predhodnih srečanjih, niso bili doseženi, ga lahko imamo za nov začetek. Dogovor je pričel veljati 4. novembra 2016. Čeprav je zavezujoč, pa vsa določila niso obveznosti v strogem smislu in nekatera od njih puščajo prostor široki diskreciji. Poleg tega za neizpolnjene obveznosti ne predvideva sankcij, niti učinkovitih orodij za zagotavljanje izpolnjevanja predpisov. Prav tako predvideva prožne oblike za države v razvoju.

48. *Pariški dogovor* predstavlja pomemben dolgoročni cilj ohranitve dviga povprečnih globalnih temperatur pod 2 °C glede na predindustrijsko raven, pri čemer stremimo za tem, da bi rast omejili na manj kot 1,5 °C. Še vedno si prizadevamo za to, da bi se vzpostavili konkretni postopki monitoringa in da bi ponudili splošna merila za primerjavo ciljev različnih držav. To otežuje objektivnejše (bolj kvantitativno) ovrednotenje dejanskih rezultatov.

49. Po nekaterih konferencah, ki so dosegle skromne rezultate, in po razočaranju nad COP25 v Madridu (leta 2019), smo upali, da bo ta inercija spremenila smer na COP26 v Glasgowu (leta 2021). V bistvu je bil njen rezultat obuditev *Pariškega dogovora*, ki so ga ovire in učinki pandemije postavili pod vprašaj. Še več, bilo je veliko »spodbud«, katerih dejanski vpliv je bilo težko predvideti. Predlogi, ki naj bi zagotavljali hiter in učinkovit prehod k oblikam alternativne in manj onesnažujoče energije, niso mogli napredovati.

50. Srečanje COP27 v Šarm El Šejku (leta 2022) so od začetka ogrožale razmere, ki so nastale zaradi vdora v Ukrajino, ki je povzročil hudo gospodarsko in energetska krizo. Povečala se je uporaba premoga in vsi so si želeli zagotoviti preskrbo. Države v razvoju so imele dostop do energije in priložnosti za razvoj za nujne prednostne naloge. Jasno so priznali, da fosilna goriva v resnici še vedno zagotavljajo 80 % svetovne energije in da se njihova uporaba še naprej povečuje.

51. Ta egiptovska konferenca je še en primer pogajalskih težav. Lahko bi rekli, da je prišlo vsaj do napredka pri konsolidaciji sistema financiranja »izgub in škod« za države, ki so jih najbolj prizadele podnebne nesreče. Zdelo se je, da je to državam v razvoju dalo nov glas in večjo soudeležbo. Vendar so številni vidiki tudi glede tega vprašanja ostali nejasni, predvsem glede konkretne odgovornosti držav, ki bi morale poravnati nastale izgube in škodo.

52. Danes lahko ponovno trdimo, da »je bilo malo sprejetih sporazumov uresničenih, saj jih niso pospremili nadzorni mehanizmi, periodična preverjanja in kazni zaradi neupoštevanja. Sprejeta načela še vedno zahtevajo učinkovito in sprotno uresničevanje.« [32] Poleg tega »mednarodna pogajanja ne morejo ustrezno hitro napredovati zaradi stališč držav, ki lastne nacionalne koristi ščitijo bolj kakor splošno skupno dobro. Tisti, ki bodo zaradi neuspešnega omejevanja nosili posledice, se bodo spominjali tega pomanjkanja zavesti in odgovornosti.« [33]

5. Kaj lahko pričakujemo od COP28 v Dubaju?

53. Naslednjo konferenco držav pogodbenic (COP28) bodo gostili Združeni arabski emirati. To je država Perzijskega zaliva, za katero je značilno, da je velika izvoznica fosilne energije, čeprav je veliko vložila v obnovljive vire energije. Med tem pa si podjetja, ki se ukvarjajo z nafto in plinom, tam prizadevajo za nove projekte, da bi še dodatno povečala proizvodnjo. Trditi, da ni mogoče nič pričakovati, bi bilo samomorilsko, saj bi to pomenilo, da bi celotno človeštvo, predvsem pa najrevnejše, izpostavili najhujšim vplivom podnebnih sprememb.

54. Če zaupamo v sposobnost človeškega bitja, da preseže svoje majhne interese in da bo razmišljal na veliko, se ne moremo odreči sanjam, da bo COP28 pripeljal do odločne pospešitve energetskega prehoda z učinkovitimi zavezami, ki jih bo možno trajno nadzorovati. Ta konferenca je lahko preobrat, ki bo pokazal, da je bilo vse, kar je bilo storjeno po letu 1992, resno in primerno. Drugače bo prišlo do velikega razočaranja, ki bo ogrozilo vse dobro, doseženo doslej.

55. Kljub številnim pogajanjem in sporazumom so globalni izpusti še naprej rasli. Res je, da lahko mislimo, da bi brez teh sporazumov rasli še bolj. Toda pri drugih okoljskih vprašanjih, pri katerih je bila volja, so dosegli zelo pomembne rezultate, kot je bilo to v primeru zaščite ozonske plasti. Potrebni prehod k čistim virom energije, kot sta vetrna in sončna, in opustitev fosilnih goriv pa ne poteka dovolj hitro. Kar se dela, je posledično izpostavljeno tveganju, da se razlaga samo kot igra odvratanja pozornosti.

56. Preseči moramo logiko, da se po eni strani kažemo občutljive za problem, hkrati pa nimamo poguma, da bi naredili bistvene spremembe. Vemo, da bomo s to hitrostjo v nekaj letih presegli najvišjo želeno mejo 1,5 °C in bi kmalu lahko dosegli 3 °C, kar predstavlja visoko tveganje za doseg kritične točke. Čeprav ne bi dosegli te točke, ki nima povratka, pa bi bile posledice uničujoče in bi morali naglo sprejeti ukrepe z ogromnimi stroški ter izjemno težkimi in nesprejemljivimi gospodarskimi in družbenimi posledicami. Če so že ukrepi, ki jih sprejemamo zdaj, povezani s stroški, bodo ti, dlje kot bomo odlašali, še bistveno višji.

57. Bistveno se mi zdi, da vztrajam pri dejstvu, da »iskanje zgolj tehničnega zdravila za vsako posamezno ekološko vprašanje pomeni, da smo ločili stvari, ki so v resnici povezane, najgloblje probleme svetovnega sistema pa pometli pod preprogo«. [34] Res je, da so spričo kratkoročnih nepovratnih težav nujna prizadevanja za prilagajanje; pozitivni so tudi nekateri posegi in tehnološki

napredek za absorpcijo in zajetje izpuščenih plinov. Vendar tvegamo, da bomo ostali ujeti v logiki zasilnega popravljanja, krpanja in povezovanja z žico, medtem ko se pod površjem zemlje nadaljuje proces uničevanja, ki ga še naprej omogočamo. Predpostavka, da bomo lahko vsak naslednji problem rešili z novimi tehničnimi posegi, je samomorilski pragmatizem, ki bo povzročil učinek snežene kepe.

58. Končajmo že enkrat z neodgovornim norčevanjem, ki to vprašanje prikazuje kot nekaj, kar je samo okoljsko, »zeleno«, romantično in pogosto zasmehovano, in to zaradi gospodarskih interesov. Priznajmo končno, da gre za človeški in družbeni problem v širokem smislu in na različnih ravneh. Zato se zahteva vključenost vseh. Ob podnebnih konferencah pozornost pogosto pritegnejo dejanja tako imenovanih »radikaliziranih« skupin. V resnici te skupine zasedajo praznino celotne družbe, ki bi morala izvajati zdrav pritisk, saj bi morala vsaka družina razmišljati o tem, da je v igri prihodnost njenih otrok.

59. Če obstaja iskren interes, da bi COP28 postal zgodovinski, da bi nam bil v ponos in nas povzdignil kot ljudi, potem lahko pričakujemo samo zavezujoče oblike energetskega prehoda, ki bodo imele tri lastnosti: da bodo učinkovite, zavezujoče in jih bo enostavno nadzorovati. To bi omogočilo začetek novega procesa, ki bi imel naslednje tri vidike: bil bi drastičen, intenziven in bi lahko računal na zavzetost vseh. To se na do zdaj prehojeni poti ni zgodilo, a samo s takšnim procesom bi si mednarodna politika lahko ponovno pridobila verodostojnost. Samo na takšen konkreten način bo namreč mogoče znatno zmanjšati ogljikov dioksid in pravočasno preprečiti še hujše težave.

60. Upajmo, da bodo sodelujoči strategji, ki bodo zmožni misliti na skupno dobro in na prihodnost svojih otrok, ne pa na priložnostne interese kakšne države ali podjetja. Tako bodo lahko pokazali plemenitost politike in ne njene sramote. Dovolim si, da močne ponovno vprašam: »Zakaj se hoče danes ohraniti oblast, ki bo šla v zgodovino kot tista, ki ni bila sposobna ukrepati, ko je bilo to nujno potrebno?« [\[35\]](#)

6. Duhovni razlogi

61. Katoliške vernike želim spomniti na razloge, ki izvirajo iz njihove vere. Brate in sestre iz drugih verskih skupnosti spodbujam, naj naredijo enako, saj vemo, da resnična vera človeškemu srcu ne daje samo moči, ampak preobraža celotno življenje, preoblikuje osebne cilje ter razsvetljuje odnos z drugimi in vezi z vsem stvarstvom.

V luči vere

62. Sveto pismo pripoveduje, da »je Bog videl vse, kar je naredil, in glej, bilo je prav dobro« (1 Mz 1,31). Njegova je »zemlja in vse, kar je na njej« (5 Mz 10,14). Zaradi tega pravi: »Zemlje ne boste prodali za zmeraj, kajti zemlja je moja, vi ste le tujci in priseljenci pri meni« (3 Mz 25,23).

»Odgovornost do zemlje, ki je Božja,« zato »nakazuje, naj človek, obdarjen z razumom, spoštuje naravne zakone in občutljiva ravnovesja med bitji tega sveta.« [36]

63. Po drugi strani »vesolje kot celota, z mnogoterimi odnosi, na najboljši način kaže nevidno Božje bogastvo«; da bi bili torej modri, »moramo dojeti raznolikost stvari v njihovih mnogoterih odnosih«. [37] Na tej modrostni poti za nas ni nepomembno, da izumirajo številne vrste in da podnebna kriza ogroža življenja mnogih bitij.

64. Jezus je »lahko povabil druge, naj bodo pozorni na lepoto, saj je bil On sam nenehno v stiku z naravo in ji je namenjal pozornost, polno ljubezni in čudenja. Ko je po dolgem in počez prehodil vse koticke svoje dežele, je postavil in premišljeval o lepoti, ki jo je posejal njegov Oče, ter vabil učence, naj v stvareh odkrivajo Božje sporočilo.« [38]

65. Hkrati »se stvari tega sveta ne predstavljajo več kot čisto naravna resničnost, kajti Vstali jih skrivnostno obdaja in usmerja k polnosti. Celó poljsko cvetje in ptiči, ki jih je občudoval s svojimi človeškimi očmi, so zdaj polni njegove svetle navzočnosti.« [39] Če »se vesolje razvija v Bogu, ki ga napolnjuje, se torej, ko opazujemo list, stezo, roso, obličje reveža, poglobljamo v skrivnost«. [40] Kako naj ne skrbimo za svet, ki opeva neskončno Ljubezen?

Hoditi občestveno in odgovorno

66. Bog nas je povezal z vsemi svojimi stvaritvami. Vendar pa nas tehnokratska paradigma izolira od tega, kar nas obdaja in nas tako zavaja, da pozabimo, da je celoten svet »področje stika«. [41]

67. Judovsko-krščansko razumevanje sveta zagovarja posebno in osrednjo vrednost človeškega bitja sredi čudovitega koncerta vseh bitij. Toda danes smo prisiljeni priznati, da je možno zagovarjati samo »vključujoč antropocentrizem«. To pomeni, da priznamo, da je človeško življenje brez drugih bitij nerazumljivo in ne more obstajati. Kajti »vsa bitja vesolja smo povezana med seboj z nevidnimi vezmi in sestavljamo nekakšno družino, plemenito občestvo, ki nas spodbuja k svetemu, ljubečemu in ponižnemu spoštovanju«. [42]

68. To ni odvisno od naše volje, ampak ima drug izvor, ki se nahaja pri koreninah našega bivanja, ker »nas je Bog tako tesno povezal s svetom, ki nas obdaja, da je opustošenje tal nekaj takega kakor bolezen za vsakega posameznika. Izumrtje kake vrste moramo obžalovati tako, kakor da bi bilo pohabljenje.« [43] Zavrzimo torej idejo, da je človek avtonomen, vsemogočen in neomejen, in ponovno premislimo o nas samih, da bi sebe dojeli kot bolj ponižne in bogate.

69. Vsakega povabim, da spremlja to pot sprave s svetom, ki nas gosti, in da ga obogatimo s svojim prispevkom, saj je naše prizadevanje povezano z osebnim dostojanstvom in velikimi vrednotami. Vendar ne morem zanikati, da je treba biti iskren in priznati, da najučinkovitejše rešitve ne bodo samo sad truda posameznikov, ampak predvsem velikih odločitev narodne in

mednarodne politike.

70. Vendar vse prispeva k celoti in preprečitev dviga globalne temperature za desetinko stopinje bi lahko že zadoščala, da bi preprečili trpljenje mnogih ljudi. Toda to, kar šteje, ni toliko kvantitativno: spomniti se je treba, da trajnih sprememb ni brez kulturnih sprememb, brez zorenja načina življenja in družbenih prepričanj, kulturnih sprememb pa ni brez sprememb v ljudeh.

71. Prizadevanje gospodinjestev, da bi manj onesnaževala, da bi zmanjšala količino odpadkov in da bi preudarno trošila, ustvarja novo kulturo. Preprosto dejstvo spreminjanja osebnih, družinskih in družbenih navad povečuje zaskrbljenost zaradi neizpolnjenih odgovornosti političnega sektorja in krepi ogorčenje zaradi nezainteresiranosti tistih, ki imajo oblast. Opozoriti je torej treba, da čeprav to po eni strani ne prinese takoj pomembnega kvalitativnega učinka, pa prispeva k uresničevanju velikih procesov preobrazbe, ki delujejo iz globin družbe.

72. Če upoštevamo, da so izpusti na prebivalca v Združenih državah približno dvojni glede na izpuste prebivalca Kitajske in približno sedemkrat večji glede na povprečje najrevnejših držav, [44] lahko trdimo, da bi sprememba razširjenega neodgovornega načina življenja, ki je povezan z zahodnim vzorcem bivanja, imela pomemben dolgotrajni vpliv. Tako bomo skupaj z neizogibnimi političnimi odločitvami hodili po poti skrbi drug za drugega.

73. »Hvalite Boga« je naslov tega pisma. Kajti človek, ki predpostavlja, da bo zamenjal Boga, postane najhujša nevarnost zase.

Dano v Rimu, v baziliki sv. Janeza v Lateranu, 4. oktobra, na praznik sv. Frančiška Asiškega, leta 2023, v enajstem letu mojega pontifikata.

FRANČIŠEK

[1] Škofovsko konferenca ZDA. Global Climate Change Background. 2019.

[2] Posebno sinodalno zasedanje škofov Panamazonskega območja. Documento finale (ottobre 2019). št. 10: AAS 111 (2019), 1744.

[3] Simpozij Škofovskih konferenc Afrike in Madagaskarja (Sceam). African Climate Dialogues Communiqué. Nairobi, 17. 10. 2022.

[4] Prim. Intergovernmental Panel on Climate Change (dalje IPCC). Climate Change 2021. The Physical Science Basis. Cambridge, New York, 2021. B.2.2.

[5] Prim. IPCC. Climate Change 2023. Synthesis Report, Summary for Policymakers, B.3.2.

Poročilo je dostopno na spletni strani:

https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_SPM.pdf.

[6] Prim. United Nations Environment Program. The Emissions Gap Report 2022. Dostopno na:

<https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2022>.

[7] Prim. National Oceanic and Atmospheric Administration, Earth System Research Laboratories, Global Monitoring Laboratory. Trends in Atmospheric Carbon Dioxide:

<https://www.gml.noaa.gov/ccgg/trends/>.

[8] Prim. IPCC. Climate Change 2023. Synthesis Report, Summary for Policymakers. A.1.3.

[9] Prim. Prav tam. A.1.2.

[10] Podatki IPCC temeljijo na približno 34.000 študijah. Prim. IPCC. Synthesis Report of the Sixth Assessment Report (20/03/2023): AR6 Synthesis Report: Climate Change 2023 (ipcc.ch).

[11] Prim. IPCC. Climate Change 2023. Synthesis Report, Summary for Policymakers. A.1.2.

[12] Prim. Prav tam.

[13] Frančišek. *Laudato si'*. št. 101: AAS 107 (2015), 887 [slovenski prevod: Hvaljen, moj Gospod. CD 149. str. 57]. V nadaljevanju številke v oglatih oklepajih ustrezajo stranem v slovenščini.

[14] *Prav tam*. št. 105: AAS 107 (2015), 889 [str. 58].

[15] *Prav tam*. št. 106: AAS 107 (2015), 890 [str. 60].

[16] *Prav tam*. št. 104: AAS 107 (2015), 888–889 [str. 58].

[17] *Prav tam*. št. 105: AAS 107 (2015), 889 [str. 59].

[18] *Prav tam*. št. 139: AAS 107 (2015), 903 [str. 75].

[19] *Prav tam*. št. 220: AAS 107 (2015), 934 [str. 112].

[20] Prim. S. Sörlin, P. Warde. Making the Environment Historical. An Introduction, v: Idem, Nature's End: History and the Environment. Basingstoke – New York, 2009. str. 1–23.

[21] Frančišek. *Laudato si'*. št. 139: AAS 107 (2015), 903 [str. 76].

- [22] V. Solovjov. Trije pogovori o vojni, napredku in koncu svetovne zgodovine s kratko Povestjo o Antikristu. v: Isti. Spisi o Rusiji in krščanstvu. Ljubljana: KUD Logos, 2023. str. 440.
- [23] Prim. Pavel VI. Discorso alla FAO nel suo 25 anniversario (16. 11. 1970). št. 4: AAS 62 (1970), 833.
- [24] Frančišek. *Fratelli tutti* (3. 10. 2020). št. 11: AAS 112 (2020), 972 [slovenski prevod: Vsi smo bratje. CD 164. str. 9].
- [25] *Prav tam*. št. 174: AAS 112 (2020), 1030 [str. 80].
- [26] *Prav tam*. št. 172: AAS 112 (2020), 1029 [str. 79].
- [27] *Prav tam*.
- [28] Prim. *Prav tam*. št. 170: AAS 112 (2020), 1029 [str. 78].
- [29] *Prav tam*.
- [30] Prim. *Prav tam*. št. 175: AAS 112 (2020), 1031 [str. 80].
- [31] Frančišek. *Laudato si'*. št. 179: AAS 107 (2015), 918 [str. 94].
- [32] *Prav tam*. št. 167: AAS 107 (2015), 914 [str. 89].
- [33] *Prav tam*. št. 169: AAS 107 (2015), 915 [str. 89].
- [34] *Prav tam*. št. 111: AAS 107 (2015), 982 [str. 62].
- [35] *Prav tam*. št. 57: AAS 107 (2015), 870 [str. 32].
- [36] *Prav tam*. št. 68: AAS 107 (2015), 874 [str. 38].
- [37] *Prav tam*. št. 86: AAS 107 (2015), 881 [str. 47].
- [38] *Prav tam*. št. 97: AAS 107 (2015), 886 [str. 54].
- [39] *Prav tam*. št. 100: AAS 107 (2015), 887 [str. 55].
- [40] *Prav tam*. št. 233: AAS 107 (2015), 938 [str. 118].
- [41] Prim. D. J. Haraway. When Species Meet. Minneapolis, 2008. str. 205–249.

[42] Frančišek. *Laudato si'*. št. 89: AAS 107 (2015), 883 [str. 50].

[43] Frančišek. Apostolska spodbuda *Evangelii gaudium* (24. 11. 2013). št. 140: AAS 105 (2013), 1109 [slovenski prevod: Veselje evangelija. CD 140. str. 215].

[44] Prim. United Nations Environment Program. The Emissions Gap Report 2022. Dostopno na: <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2022>.